

علی اکبر خان محمدی

کتابداری و کتابخانه‌های موقوفه

یکی از سنت‌های پسندیده اجتماعی - فرهنگی در جامعه مسلمانان که از دیرباز مرسوم و نتایج فرهنگی بیشماری از خود بجای گذاشته، امر وقف و تبعات و لواحق آنست. موقوفه ساختن املاک و دارائیها از جانب افراد خیر و بجهت مصارف عام‌المنفعه سنتی است که نه تنها از جنبهٔ دینانی درخور بحث و بررسی جداگانه‌ایست، بلکه از باب تحقق امور تربیتی در جامعه نیز که همان معنای صرف فرهنگی است، روشن ساختن جوانب آن مجالی بمراتب بیشتر از محدودهٔ این نوشته می‌طلبد.

تأسیس مدارس علمیه، جهت طلاب دینی، یکی از متداولترین انواع وقف بوده که شواهد فراوان از آن در هر شهر می‌شناسیم. این مدارس بدون استثناء مشتمل بر یک مسجد جهت انجام فرایض و یک کتابخانه جهت استفادهٔ درسی طلاب بوده است. این کتابخانه‌ها در طول تاریخ منشاء خدمات ارزشمندی به فرهنگ جوامع و پیشبرد اهداف علمی گردیده‌اند که در این مختصر مجال بحث آن همه نیست. اما اینکه خود این کتابخانه‌ها چگونه بوده‌اند و کتابداران چه شرایطی داشته‌اند موضوع این نوشته است که سعی خواهد شد مجملی از آن گفته شود.

ناگفته پیداست که امکان بررسی تمامی وقفنامه‌ها در این رابطه مقدور نیست و لذا تنها از باب نمونه بمطالب سه وقفنامه متعلق به سه دورهٔ تاریخی نسبتاً متفاوت اکتفا می‌کنیم بدین قرار :

– وقفنامه ربع رشیدی، مربوط به اوایل قرن هشتم که از قدیمترین و در عین حال جامعترین وقفنامه‌های شناخته شده است. چاپ عکسی مینوی و افشار، سال ۱۳۵۰.

– وقفنامه مربوط به مدرسه و مسجد توسط مهدعلیا، نسخه خطی مربوط بسال ۱۲۷۲ قمری.

– وقفنامه اصلی مدرسه و مسجد عالی سپهسالار (شهید مطهری)، تنظیم در حوالی سال ۱۲۹۵ قمری. چاپ شده در نشریه دانشکده معقول و منقول، شماره هشتم، تیرماه ۱۳۱۷.

و اما اطلاعات آمده در این وقفنامه‌ها پیرامون موضوع مورد نظر را به دو دسته عمده می‌توان تقسیم نمود:

الف: آنچه باز می‌گردد به کتاب و کتابخانه و مخزن کتب.

ب: آنچه مربوط است به کتابداران و مراجعین کتابخانه.

الف – ۱ – محل کتابخانه‌ها و مخازن نسخ

قدر مسلم چنانکه ظواهر وقفنامه‌های مورد بررسی نیز نشان می‌دهد مدارس همواره رکن، و مسجد و کتابخانه چنانکه اشاره شد اجزاء تکمیلی آن بوده‌اند. از باب مثال ملاحظه شود که در وقفنامه مهد علیا قید شده: «چون رأی... مهدعلیا که در ضمن خیرات کثیره که منظور داشتند مدرسه‌ای نیز که بر مسجدی مشتمل باشد بنا فرمایند...»

محل این کتابخانه‌ها، یا چنانکه گاه اصلاح شده دارالکتب و بیت‌الکتب‌ها، عموماً در گوشه‌ای مسقف از شبستان و یا بصورت حیاط خلوت مجاور صحن مدرسه پیش‌بینی شده است. اگر تعداد نسخ زیاد بود مخزن جداگانه و در غیر آن در همان صحن کتابخانه نگهداری می‌شدند. مطلب افزودنی در این مقام آنکه برخلاف امروز کتابخانه‌ها مطالعه در محل کمتر داشتند و بیشتر محل امانت و داد و ستد کتاب بودند. لذا چنانکه ملاحظه خواهد شد در تمامی وقفنامه‌ها شرایط و مقررات خاصی برای امانت کتب ذکر شده است.

در پاره‌ای از کتابخانه‌ها، همراه دیگر کتب، نسخ قرآن و حدیث نیز نگهداری می‌شد. در حالیکه در بعضی دیگر نظیر آنچه در وقفنامه ربع رشیدی هست محلی جداگانه بنام دارالمصاحف و کتب حدیث قائل شده که «در جوار مسجد شتوی روضه» بوده و دیگر بیت‌الکتب که در سرای متولی قرار داشته است.

بدیهی است صحن و مخزن کتابخانه نیز از محدوده وقف مستثنی نبوده، چنانکه در وقفنامه سپهسالار قید شده: «مخزن کتابخانه وقف است برای حفظ کتب موقوفه مدرسه و سکناي کتابدار و مراوده امین» صندوق نقد و در نظر حافظ کتاب و سایر بیوتات آنجا. و صحن آن وقف است بر کتابدار و امین صندوق نقد و دونفر حافظ کتب...»

توضیح لازم در این مقام آنکه «صندوق نقد» فوق‌الذکر که در محل مخزن کتابخانه نگهداری می‌شده، در اصطلاح امروزی همان صندوق ضبط تنخواه گردان موقوفه است که چون مکانی امن‌تر از مخزن کتابخانه نمی‌شناختند در آنجا نگهداری می‌شد.

الف - ۲ - تأمین کتب کتابخانه

در کتابخانه‌های موقوفه منابع موجود یا از جمله موقوفات خود واقف بوده، که بطریق نویساندن یا خریدن تهیه و در مجموعه قرار داده، و یا افراد خیر دیگر، در این راه معاضدت و کتبی از خود یا بطریق ابتیاع تهیه و وقف این قبیل کتابخانه‌ها نموده‌اند، چنانکه نمونه‌ای از یادداشت وقف مربوط، ضمیمه این نوشته است. البته در این بین مواردی از هدیه و امانت وراثت اهل علم یا شبیه آن مشاهده می‌شود که بنوبه خود قابل تأمل است.

در وقفنامه ربع رشیدی يك مورد دیگر برای تکثیر کتب کتابخانه ذکر شده است باین قرار: «شرط کرده شد که متولی هر سال دو نسخه تمام ساخته گرداند، یکی جامع و قرآن مجید درسی هجده جلد، بخطی نیکو، تمامت معرب و معجم باعراب و عجمی درست چنانکه مفید يك قرأت

باشد از قراءات مسجد، و آن بقطع بزرگ بغدادی باشد، و مذهب بروجهی که مبنی باشد از اعشار و احساس و رؤس آیات، مجلد از ادیم یا پختیان ادیم کار. دوم کتاب جامع الاصول فی احادیث الرسول بخطی نیکو بچهار مجلد یا بیشتر بقطعی که مناسب دانند... [برای] کتابت این نسخ مذکور، از حاصل موقوفات، دو نسخ حانق را باجارت گیرد تا یکی از ایشان در این بقعه شریف بکتابت مصحف مجید مشغول باشد، و دیگری بکتابت جامع الاصول بر کاغذی نیکو تا بقای آن بسیار باشد، بمداد سیاه بغایت نیکو...»

الف - ۳ - ثبت و فهرست نسخ.

نظر به محدود بودن تعداد نسخ این کتابخانه‌ها و نیز چنانکه گذشت عدم استفاده در محل، کتابدار مربوط بر آنان اشراف تام داشته و خود را بی‌نیاز از فهرست می‌دانسته و مراجعه‌کنندگان نیز اطلاعات لازم را از او می‌گرفتند. با این وصف نوعی از فهرست گهگاه در آغاز یا انجام برخی نسخ ملاحظه می‌شود که تعداد و عناوین نسخ اهدایی یا موقوفه را ذکر کرده. یا همین‌طور برای ثبت در وقفنامه، و یا عرض به‌مقامی فهرستی تدارک می‌کردند.

بعلمت محدود بودن کتب عموماً این فهرست‌ها در هم است و طرز نگارش آنها نیز نظیر اجناس و کالاهای دیگر بسیاق و ترتیبی خاص است که ملاحظه می‌شود. در وقفنامه مهدعلیا، کتب علیرغم کمی تعداد بر حسب موضوع تفکیک شده‌اند و نکته درخور ذکر آنکه در همین وقفنامه مشاهده میشود که منابع کتابخانه‌ای در حد نسخ، محدود نبوده و اسباب و آلاتی از قبیل نقشه اطلس و کره برنجی کرسی‌دار و اسطرلاب را شامل می‌شده است.

الف - ۴ - طرز امانت کتب و جبران خسارات

در غالب وقفنامه‌ها خروج نسخ از صحن کتابخانه مطابق

وصیت واقف به هیچ وجه جایز نیست مگر در مقابل وثیقه‌ای مطمئن. در وقفنامه ربع رشیدی قید شده :

«و شرط کرد که این کتب را از کتابخانه بیرون نبرند الا به رهنی وثیق که قیمت آن مثل قیمت آن کتاب باشد اگر در ربع رشیدی برند، و اگر بیرون از ربع برند رهنی بنهند که قیمت آن ضعف کتاب باشد و اصلا از تبریز و حوالی آن بجای دیگر نبرند. و اما اگر انتفاع هم در کتابخانه گیرند برابر خازن یا مناول بی رهن مجال دهند...»

لازم به توضیح است که مناول «بمعنی کمک کتابدار و کسی است که کتاب در اختیار مراجعین قرار میدهد.» در وقفنامه مهدعلیا این مطلب با تفصیل بیشتر و اینچنین آمده :

«[کتابدار] هر کتابی که یکی از طلاب دهد قبض گیرد، و کتب موقوفه را بخارج از طلاب مدرسه که موقوف علیهم باشند ندهد که از مدرسه بیرون برند مگر به اذن متولی و اطلاع مدرس و یا ناظر. و در اینصورت نیز اگر کتاب در پیش آن شخص خارج تلف شود کتابدار باید از عهده ارش یا قیمت برآید. اگر متولی کتابی به شخصی خارج بدهد و یا آنکه بکتابدار بگوید که فلان کتاب را به فلان شخص ده و کتاب در پیش آن شخص تلف شود یا معیوب گردد باید متولی از عهده قیمت یا ارش برآید. و همچنین اگر مدرس یا ناظر به دادن کتاب اقدام کند قیمت و ارش در عهده ایشان است و کتابدار را رجوعی نیست.

و طلاب موقوف علیهم نیز کتب موقوفه را از مدرسه بیرون نبرند مگر بجهت درس و مباحثه و مطالعه، و در آنصورت نیز از دو شبانه روز بیشتر در خارج مدرسه نگاه ندارند مگر به اذن متولی و اطلاع مدرس یا ناظر... و شرط است نیز که طلاب کتب را معطل نگذارند و بعدالذبح - الاحتیاج به دیگری که محتاج باشد بدهند. یعنی به کتابدار رد کنند تا او به دیگری که محتاج است بدهد، و در دست هر یک که تلف شود قیمت یا ارش در عهده اوست...»

به همین قرار در وقفنامه مدرسه عالی سپهسالار این امر جزو شرایط

وقف ذکر شده از جمله ماده دوم بند شرایط کتابدار حاکی از آنست که :
 «کتابها را از مدرسه مطلقاً بیرون نبرند، و نیز نگذارد دیگری بیرون
 ببرد، جز کتابچه وقفنامه که از این حکم مستثنی است.»

سیم: غیر از اهل مدرسه اگر کسی اهلیت انتفاع و تمتع از نسخ موقوفه
 مدرسه را داشته باشد مضایقه نماید. ولی نگذارد که آن شخص کتاب را
 از محوطه کتابخانه بیرون ببرد.

چهارم: کتاب به طلاب مدرسه نباید بدهد الا با قبض که بخط آن طالب
 مرقوم، و بمهر او مختوم باشد.

پنجم: در هر ماه یکبار ثبت کتب را با نسخ موجود کتابخانه و صورت
 قبوض طلاق تطبیق کند. اگر عیبی وارد شده باشد رفع نماید.

ششم: اگر در بعضی موارد لازم بداند قبض کتاب را با مهر طلاب و
 دونفر از مدرسین یا ثقات طلاب قبول کند، آن قسم قبض گرفته، کتاب را
 بدهد.

هفتم: اگر یکی از طلاب درباره کتب برخلاف تکالیف مقرر خود
 رفتار کرده باشد اگر لازم شود به نایب التولیه اعلام نماید تا به هر نوع
 مقتضی داند درباره او رفتار نماید...

یازدهم: اگر یکی از طلاب کتب و اسباب موقوفه را تلف یا معیوب
 کند باید به نایب التولیه اطلاع بدهد که ارزش یا قیمت عوض را از او
 بخواهد ...

سیزدهم: در صورتیکه کتب و اسباب کتابخانه به تفریط یا در دست
 او تلف یا معیوب شود از عهده ارزش و قیمت عوض باید برآید...»

ب-۱- استفاده کنندگان از کتب و منابع کتابخانه‌های موقوفات

از نخستین استفاده کنندگان این قبیل کتابخانه‌ها بدیهی است که طلاب
 و اهل علم همان مدرسه و مسجد بودند. در وقفنامه ربع رشیدی آمده است:
 «وقف کرد آن کتب مشارالیه بر طلاب علم تا ایشان بدان انتفاع گیرند»

به مطالعه و استتساخ و غیر آن...»

وایضاً وقفنامه مدرسه عالی سپهسالار محدوده استفاده کنندگان را وسیعتر نموده و ضمن قید باینکه: «غیر از اهل مدرسه اگر کسی اهلیت انتفاع و تمتع از نسخ موقوفه مدرسه را داشته باشد مضایقه نماید...» و در مقامی دیگر مجدداً توضیح میدهد که: «کتابخانه وقف است... بر صنف اشخاصی که اهلیت انتفاع من حیث المطالعه و تصحیح نسخه و استتساخ از روی کتب موقوفه را داشته باشند...»

ب - ۲ - کتابداران، حدود اختیارات و مسئولیتها

این کتابداران عموماً از اهل علم و چه بسا از همان مدرسین مدرسه انتخاب می گردیدند. در مواردی واقف خود اقدام به انتخاب آنان می نماید چنانکه در وقفنامه مهدعلیا شخصی به نام عبدالوهاب بن الجانی علی محمد - اصفهانی به این سمت معرفی شده، و گاه نیز متولی رأساً اقدام به انتخاب می نمود. در همین وقفنامه اخیر، اهلیت کتابدار شرط گردیده که: «ونوعاً بشخصی مفوض است که از علم عاری نباشد و متولی مدرسه مذکوره او را معین فرمایند...»

از حدود اختیارات این گروه آنکه برای ترك خدمت: «... در چهل روز با اختیار که از حقوق عامه موقوف علیهم است. و نیز تا سه ماه باضطرار یا برای زیارت باذن متولی یا نایب التولیه اگر غیبت نماید نامی امین که اهلیت حراست کتب داشته باشد بجای خود بگذارد. و حق نایب را از سهم مقرر خود بدهد و مسئولیت را بعهد خود بداند، و در این صورت اگر مدت غیبت او از سه ماه تجاوز کند سهم مقرر خود را ساقط بداند، و اگر از شش ماه تجاوز نماید حق سهام مقرر خود و حق مقام خود هر دو را ساقط بداند...» (وقفنامه سپهسالار).

متقابلاً مسئولیت این افراد را نیز سنگین می نمود. در وقفنامه مهدعلیا تأکید شده است: «... و شرط است در او که کمال سعی و اهتمام خود را در حفظ کتب موقوفه مرعی دارد...» چنانکه شرط هشتم از شروط مربوط

به کتابدار در وقفنامه مدرسه عالی سپهسالار اشعار می‌دارد: «... باید در محافظت و حفظ کتب وقفیه مدرسه اهتمام کامل نماید...»

در همین وقفنامه اخیر قید شده: «... کتب و سایر اسباب موقوفه هر گاه بتفریط من‌هی فی‌تصرفه تلف یا معیوب شود امتیاز ارش و قیمت عوض را از مفرط در صورت تمکن او نموده در تحصیل مثل یا اصلاح صرف‌نماید که ضرر وقف نشود...» و در نهایت: «... در صورتیکه کتب و اسباب کتابخانه بتفریط در دست او تلف یا معیوب شود از عهده ارش و قیمت عوض خود باید برآید...»

بعلاوه در انتخاب دستیاران کتابداران نیز باید دقت کافی مبذول می‌گردید. در وقفنامه مدرسه عالی سپهسالار آمده: «دو نفر حافظ کتب را باید بعد از معرفت تامه بامانت و دیانت آنها به خدمت بگمارد و مسئولیت را بر عهده خود داند. از هر یک از محافظین کتب اگر خیانتی بروز کند به نایب‌التولیه اظهار داشته و او را اخراج کند و شخص دیگری که موصوف بامانت و دیانت باشد بجای او نصب کند...»

این کتابداران در عین حال موظف به بازبینی مداوم از موجودی کتابخانه و در صورت نیاز مرمت خرابیها بودند. وقفنامه مهدعلیا گوید: «وبرمتولی و مدرس و ناظر لازم است که هر ششماه یکمرتبه باطلاع چند کس از طلاب، کتب موقوفه را بازدید نمایند. و اگر تعمیری در جلد کتاب یا اوراق آنها لازم باشد بزودی اقدام کرده تعمیر نمایند. و از برای متولی جایز است که کتب موقوفه را کلاً یا بعضاً بامصلحت شرعیه در خارج مدرسه نگاهدارد. و همچنین از برای مدرس جایز است که در خارج مدرسه بیشتر از دوشبانه‌روز نگاهداشته باشد در صورتیکه محتاج باشد. اگرچه در بعض اوقات شبانه‌روز محتاج شود...»

و ایضاً در وقفنامه سپهسالار: «در هر ششماه یکمرتبه کتب و لوازم کتابخانه و سایر اسباب موقوفه را ناظر و حکیم‌باشی دارالشفای و مستوفی و کتابدار و خادم‌باشی و چهار نفر از ثقات طلاب بازدید کرده اگر مرمتی در جلد و اوراق کتب و اصلاحی در اسباب بحسب عادت لازم شده باشد،

یا چیزی از آنها تفریط شده باشد و مفرط تمکین ارش و قیمت عوض آنرا نداشته باشد از بابت يك عشر خرج چهار فقره خرج بقای وقف که در فصل دویم قبل از تسهیم سهام برای اینکار معین گردیده اصلاح و تحصیل مثل آن بنماید...»

از جانبی در مقدمه همین وقفنامه قید شده از جمله کسانی که حق ورود به مخزن کتب را دارند: «... و اشخاصیکه برای اصلاح و استتساخ کتب برای مدرسه بان کتابخانه به آنجا دعوت می‌شوند، از قبیل صحاف و کاتب و مذهب و مصحح و امثال ایشان...»

ب-۳- مواجب و مقرری کتابداران

آخرین مطلب در باب شرایط کتابداران و دستیاران ایشان در کتابخانه-های موقوفه مدارس علمی قدیم حقوق و شهریه دریافتی آنانست. در وقفنامه ربع رشیدی و در ضمن فصل دهم که مربوطست به شرایط بیت‌الکتب آمده است:

«خازن کتب که در این بیت‌الکتب باشد هر سال مشاھرہ نقد رایج تبریز: سی دینار و هر روز میاومه نان گندمین: سه من. متاول این کتب، از یک نفر هر سال مشاھرہ نقد رایج تبریز: سی دینار،

و هر روز میاومه نان گندمین: دو من...»

و این در حالی است که در وقفنامه مهدعلیا ذکر مستقیم از مقرری کتابدار نشده و ظاهراً بر عهده متولی بوده که متناسب با لیاقت و نیز درآمد موقوفات سهم او را بپردازد. ولی در وقفنامه مدرسه عالی سپهسالار و در ذیل فصل دوم ضمن بحث تقسیم منافع موقوفات و محصول آنها ذکر شده:

«کتابدار دوازده سهم

حافظ کتب کتابخانه، دو نفر، هشت سهم که هر یک چهار سهم باشد...»
بد نیست از باب مقایسه دانسته شود که در همین مبحث برای واعظ مسجد پنج سهم منظور شده و برای طلاب هر یک سه سهم و نیم...»

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصل کتب در قرنه کتب عربیه و لغویه السیر فی تلاب مستطاف - در علم ریاضت و حساب و علمها و

ادب - در قرنه کتب عربیه و لغویه

کتاب (عمود سباق)

کتاب ادب
ابن ابی الکرم جواد جواد
اول در آقا که در ادب - کتب عربیه
در لغت و ادب و کتب

حدیث سیر بر مطرف قطع در
مطرف خا جواد
سنة ۱۲۶۴

تصحیح جواد جواد
صواع الفقه جواد جواد
سنة ۱۲۶۷

نظریه الیه جواد جواد
سنة ۱۲۶۷

تحریرات بر جواد جواد
سنة ۱۲۷۲

الهیات شرح شرح جواد جواد
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در
حدیث سیر بر مطرف قطع در
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در

کتاب حدیث
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در

مجموعه حواشی شرح مطامع
و لغویه سباقی در در مطرف
جواد جواد جواد جواد
در حدیث سیر بر مطرف قطع در

حقول الیه شرح جواد جواد
در حدیث سیر بر مطرف قطع در
از علماء سباقی

برهان الفقه حدیث سیر بر مطرف قطع
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در

کتاب جواد در حدیث
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در
شرح حدیث سیر بر مطرف قطع در

پروشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
رتال جامع علوم انسانی